

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ХАЛҚ ТАЪЛИМИ ВАЗИРЛИГИ
МУҚИМИЙ НОМИДАГИ ҚЎҚОН ДАВЛАТ ПЕДАГОГИКА
ИНСТИТУТИ**

**Тарих факултети
Миллий ғоя, маънавият асослари ва ҳуқуқ таълими
йўналишининг
4 «Е» гуруҳ талабаси**

Абдуллажонов Ҳаётнинг

КУРС ИШИ

**Мавзу: Замонавий босқичда оммавий ахборот глобаллашуви унинг
асосий хусусиятлари**

Илмий раҳбар:

ф.ф.н.доц. М. Аминова

Қўқон - 2011 йил.

МАВЗУ: Инсон ва жамият ҳақидаги қарашлар

РЕЖА:

1. К И Р И Ш

1. БОБ ЎРТА ОСИЁ МУТАФАККИРЛАРИНИНГ ИНСОН ВА ЖАМИЯТ ҲАҚИДАГИ ТАЪЛИМОТЛАРИ

- 1.1. Ўрта Осиё қомусий олимлари жамият ва инсон ҳақида.
- 1.2. Марказий Осиёлик машҳур мутасаввуфлар ижодида шахс ва жамоа муносабатлари, ижтимоий адолат масалалари.
- 1.3. Ўрта Осиёлик машҳур давлат арбобларининг ижтимоий тараққиёт, инсоний муносабатларнинг мураккаблиги ҳақидаги фикрлари.
- 1.4. Туркистон тафаккур аҳлининг ижтимоий қарашларида шахс ва жамият масалалари.

2. БОБ. ЕВРОПАДА ИНСОН ВА ЖАМИЯТНИНГ МОҲИЯТИ ТЎҒРИСИДАГИ ҒОЯЛАР

- 2.1. Христиан назариётчиларининг жамият ва инсон ҳақидаги ғоялари.
- 2.2. Уйғониш даври мутафаккирларининг инсон ва ижтимоий ҳаёт тўғрисидаги фикрлари.
- 2.3. Европа мамлакатларида ҳаёлий социализм ҳақидаги таълимотлар

ХУЛОСА

ҒОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР

КИРИШ

Марказий Осиёнинг исломгача бўлган даврдаги тарихини, хусусан ижтимоий ҳаёт ҳақидаги тарихини ўрганиш учун қадимги ёзувлар, зардуштийликнинг "Авесто" номли муқаддас китоби, қадимий Ўрхон-руний матнлари, хитой манбалари, қадимги грек муаллифлари Геродотнинг "Тарих" ва Страбоннинг "География" асарлари ҳамда шу каби бир қатор манбалар катта аҳамиятга эга.

Баъзи фаразларга кўра, Авесто тахминан милоддан олдинги IX асрдан IV асрга қадар тузилган. Авесто зардуштийлик ҳукмронлик қилган турли мамлакатларда яратилган. Дастлабки қарашда Авесто гўё соф диний китобдек туюлади. Аммо бундай эмас, унда икки жиҳатни: диний-мифологик ва фалсафий жиҳатларни бир-биридан фарқ қилмоқ зарур.

Авесто таълимотига кўра, дунёда икки куч: яхшилик ва ёмонлик кучлари мавжуд бўлиб, улар бир-бирларига абадий ва мурасасиз душманлик қилиб келадилар. Яхшилик кучларига Ахура Мазда, ёмонлик кучларига Анхра Манью бошчилик қилади. Инсоннинг ҳаётини, унинг бахли ёки бахтсиз бўлишини ана шу курашнинг натижаси белгилаб беради. Бир томондан, зардуштийлик фалсафасида инсон субъект сифатида эмас, балки худо таъсир кўрсатадиган объект сифатида иш тутеди, яъни инсондан йўлбошчилар, подшолар ва қоҳинларнинг "ўта инсоний" образлари келтириб чиқарилади. Бу жиҳатдан зардуштийлик христианлик ва иудаизм билан ўхшашдир. Бу иккала динда ҳам инсонни худо "ўз тани ва жонига" ўхшатиб яратган, гўё инсон ва худо айнан бир хилдир. Иккинчи томондан, инсон худоларнинг хизматкори, самовий ва дуёвий ҳокимлар хоҳиш-иродасини бажо келтирувчи ролида майдога чиқади. Аммо шундай бўлишига қарамай, зардуштийлик хоҳиш-ирода ва танлаш эркинлигини инкор этмайди.

Кишилар ўз амалий ишлари, ахлоқий сифатлари билан яхшиликка мойил эканликларини кўрсатишлари ва бу билан ёвуз кучларга қарши курашда эзгу руҳларга кўмалашишлари лозим. Зардушт ёмонликка ихлос қўйганлар учун абадул-абад азоб-укубатлар тайёрлаб қўйган. Ана шу сабабдан ҳам инсон ўз зиммасига муайян мажбурият олар экан, уни адо этиш учун жавобгар бўлиши даркор.

Авесто меҳнат моддий ноз-неъматлар манбаи бўлганлиги учунгина эмас, балки меҳнат ахлоқий хусусият, яхшилик манбаи деб билганлиги учун ҳам инсонни меҳнат қилишга чақиради. Зеро, зардуштийлик этикасига кўра, саховатли бўлиш учун инсон биринчи галда меҳнат қилиши, ўз қўли билан ноз-неъмат яратиши зарур. шу боисдан ишёқмаслик барча нуксонларнинг кони, деб қаралиши тасодифий эмас.

"Дон эккан киши, тақвадорлик уруғини экади, у Маздага ихлосмандлик эътиқодини олға суради, у имонни озиклантириб туради..." ("Ясна", 32). Бу қонунни бажариш 10 минг марта ибодат қилиш билан барабар, юзлаб қурбонлик қилишга тенг. Экин экиш – демак ердаги ёвузликни йўқотишдир, чунки "дон етилганда девларни тер босади, тегирмон пайдо бўлганда девлар

гангиб қоладилар, ун чиққанда девлар саросимага туша бошлайдилар, нон пайдо бўлган пайтда девлар кўрққанларидан зўр бериб дод соладилар" ("Ясна", 32).

Меҳнатнинг фавқуллодда улкан аҳамиятга эга эканлиги хусусида Авестодан кўп фикрларни келтириш мумкин. Унга кўра инсон олий мавжудот сифатида меҳнат қилиш, моддий ноз-неъматлар яратиш ва етиштириш қобилиятига эга. Борди-ю, у ана шу қобилиятни рўёбга чиқармаса, унда ўз инсонлик моҳиятидан маҳрум бўлади, ёлғончилик ва ёвузлик кучларига маъкул тушадиган ёввойига айланади. Меҳнат инсондаги инсоний кўрсаткичдир, у инсоннинг ахлоқий хулқ-атвориغا баҳо беришда мезон бўлиб хизмат қилади.

Зардуштийлик этикасининг характерли хусусиятларидан бири шуки, Авестода кўпгина ахлоқий тушунчалар инсоний тус берилган абстракция шаклида баён этилади. Яхши фикр – Ахура Мазданинг хусусияти, ёвуз фикр – Анхра Маньонинг хусусияти. Ёвуз руҳлар – девлар, жинлар, иблис ва бошқалар – гуноҳлар, адашишлар, иллатлар ва хоказоларнинг инсоний шаклда берилишидир.

Авестода ахлоқ-одоб қоидалари қуйидаги учликда: Хумата (Яхши фикр), Хукта (Яхши сўз), Хваршта (Яхши иш)да ифодаланади. "Мен яхши фикр, яхши сўз, яхши ишга шон-шавкат бахш этаман" ("Ясна", 14), деб таъкидлайди Ахура Мазда.

Инсоннинг фикри, унинг сўзлари ва ишларига бир-бирига қарама-қарши икки куч: Воху Мана ("Эзгу фикр") ва Ако Мана ("Ёвуз фикр ") таъсир кўрсатади. "Барча фикрлар, сўзлар ва ишлар ичида аслида Эзгулик ва Ёвузлик ётади" ("Ясна", 30).

Авесто тадқиқотчиларининг фикрича, яхши фикр деганда илоҳий қонун руҳидаги, яқин кишисига меҳрибон бўлиш, муҳтожлик ва хавф-хатар остида қолганда кўмаклашишга шайлик, ёвузликка қарши, кишилар бахт ва саодати учун фаол курашишга шайлик, ҳамма билан аҳил ва тотувликда яшаш, дўстликка нисбатан мусаффо бўлиш ғоялари тушунилади. Инсон ўз фикр-хаёлида бошқаларга ҳасад қилмаслиги лозим, яхши ниятли киши дарғазаб бўлмайди ва жаҳолатга берилмайди, чунки бундай ҳолатда у яхши ниятини йўқотади, бурч ва адолатни унутади ва ножўя ҳаракатлар қилади.

Фикр, сўз ва ишнинг бирлиги ибтидоий инсоннинг ажралмас хислати эди. Унинг ахлоқ тўғрисидаги тасаввурлари – ўзи мансуб бўлган жамоа билан узвий боғлангандир. Жамоанинг фикри унинг ҳам фикри, жамоанинг сўзлари унинг ҳам сўзлари, жамоанинг ишлари унинг ҳам ишлари бўлган. Индивидуализм ибтидоий инсонга ёт эди. Хуллас, у жамоага, жамоа эса унга мансуб бўлган. Ижтимоий ва шахсий манфаатларнинг уйғунлиги – уруғчилик жамиятининг характерли белгисидир.

Вақт ўта бориши билан илгариги ахлоқий тушунчалар шахсий мазмун касб эта боради. Масалан, анча кейинги даврлардаги зардуштийликда "яхши сўзлар" деганда аҳдларга риоя қилиш, берилган сўзнинг устидан чиқиш, савдо-сотик ишларида ҳалол бўлиш, қарзларни тўлаш, ўғрилиқ ва

талончилик қилмаслик, ўзгаларнинг молини ўзиники қилиб олмаслик, бузукликдан ўзини тия билиш ва ҳоказолар тушунилган. Зардуштийликнинг бу хилдаги йўл-йўриқлари уруғчилик тузумининг емирилиш даврига хосдир.

Милоднинг III асрига келиб, яъни Зардуштийликдан минг йил кейин Эронда монийлик (манихейчлик) вужудга келади ва у III-XI асрлар мобайнида шимолий Африкадан Хитойгача бўлган улкан ҳудудда тарқалади. VIII-IX асрларда у Марказий Осиёда мустаҳкам ўрин эгаллайди ва уйғурларнинг давлат дини даражасига кўтарилади.

Монийликнинг асосчиси 216-276 йилларда яшаган форсийзабон Моний ҳисобланади. У ўз қарашларини Заратуштра, Будда ва Иисус Христос қарашларининг давоми деб ҳисоблайди. Монийлик жисм ва руҳнинг, яхшилик ва ёмонликнинг, ёруғлик ва зулматнинг ўзаро муносабатларини бир неча босқичлар мобайнидаги ўзаро таъсирини тадқиқ қилади ва ҳаётнинг ана шу босқичлардаги ўзига хосликларини тушунтириб беришга интилади.

Монийлик фикрича инсон моддийлик (зулмат)нинг ижоди бўлиб ўзига руҳни (ёруғлик учқунларини, ижобийликни) қамаб олган. Аммо у материянинг қуёшда илғаган дастлабки инсон образида яратилган. шунинг учун ҳам у ўзида дунёдаги бошқа моддий жисм ва жониворлардан фарқли равишда кўпроқ илоҳийлик хусусиятларига эга. Инсон танасида қамаб олинган руҳни қутқариш учун Муқаддас ота инсон қиёфасини олган ўғли Иисусни юборади. У кишиларга зулматдан қутилиш йўли бўлмиш "билимларни", яъни Монийликнинг мазмуни ҳақидаги илмлар мажмуини етказиб беради. шундан сўнг инсоният ўз-ўзини қутқариш йўлига ўтади.

Монийлик фикрича дунё – зиё ва зулматнинг кураш майдони, инсоннинг вазифаси ёвузликни йўқотиш ва эзгуликка кўмаклашишдир. Моний таълимотига кўра жамият икки тоифа кишилардан – мумтоз зодагонлар (қашшоқликда яшовчи аслзодалар), яъни кам миқдордаги моддий неъматлар билан қаноатланувчи, турмуш қурмайдиган, зоҳидларча яшовчи кишилардан ҳамда меҳнаткаш ва савдогарлар тоифасидан иборат.

Моний фикрича дунё иккитадир: бири – кишилар реал тарзда яшайдиган дунё бўлиб, унда адолатсизлик, зулм, зўравонлик ҳукм суради; иккинчи дунё – "зиё дунёси", "абдий муъжизакор" дунё бўлиб, унинг илоҳий қобиғи гўё олмосдан ясалган, у ҳеч қачон емирилмайди ва ёвуз ниятли киши унда юра олмайди.

Монийнинг фикрича Зиё ва Зулмат, Яхшилик ва Ёмонлик дунёси ўртасида мурасасиз кураш боради. Ана шу курашда Яхшилик ғалаба қилмоғи учун инсон ўзининг барча фикрлари, ишлари билан яхшилик кучларига ёрдам кўрсатиши лозим. Моний таълимотига кўра инсон соф мусаффоликка, "гуноҳлардан хоиликка" фақат таркидунё қилиб ҳаёт кечириш орқалигина эришиши мумкин.

V аср охири – VI аср бошларида, Қубод подшолиги даврида (488-531) Эронда вужудга келган халқ ҳаракатига раҳбарлик қилган эрон зардуштийларининг бош қохини Маздак ибн Ҳамадоннинг (470-529) қарашлари кенг тарқалган. У ўз таълимотида одамлар азалдан тенг бўлган,

деган ғояни илгари суради. Улар ўртасидаги кескин дунёвий фарқни имкони борича йўқотиш ва қисқартиришни, катта бойларнинг ер ва мол-мулкини тортиб олиб, камбағалларга бўлиб бериш фикрини тарғиб қилди. Улар одамларни худо тенг яратган, шунинг учун улар неъматларни тенг тақсимлаши керак, деган фикрга таяниб баъзиларда кўп тўпланган бойликларни тортиб олиш қонуний, зеро улар ортиқча нарсалардир ва ноқонуний йўл билан тўпланган, деб ҳисоблаганлар.

Тарихий манбаларнинг хабар беришича, маздакчилар мулк борасида кескин фарққа чек қўйиш талабига амал қилишган ва бунинг амалга оширганлар. Маздак таълимоти қон тўкилишининг фақат бир сабаб билан, яъни яхшиликнинг ёмонлик устидан ғалабасини таъминлаш мақсадида оқлаш мумкин деб ҳисоблаган.

Ҳаётий неъматларни тақсимлашда адолатни жорий қилиш, шу йўл билан тенгсизликка барҳам бериш ва уни йўқотиш талаблари туфайли Маздак таълимоти кенг тарқалди, меҳнаткашлар уни қўллаб-қувватлади ва у кўпгина мамлакатларда оммавий таълимотга айланди. Унда ижтимоий зулмга қарши кураш муқаддас вазифа сифатида тарғиб этилди. Маздакия ҳаракати тарихда катта роль ўйнади. Бу ҳаракат қарийб 20 йилдан кўпроқ давом этди. Маздак таълимоти кўп асрлар мобайнида Эрон, Марказий Осиё ва Озарбайжонда халқ қўзғолонларининг ғоявий байроғи бўлиб хизмат қилди. Масалан, Абумуслим, Муқанна ва Бобек қўзғолонлари маздакизм таълимотининг кучли таъсири остида кўтарилган эди.

ЎРТА ОСИЁ МУТАФАККИРЛАРИНИНГ ИНСОН ВА ЖАМИЯТ ҲАҚИДАГИ ТАЪЛИМОТЛАРИ

Ўрта Осиё қомусий олимлари жамият ва инсон ҳақида.

VIII-IX асрлар давомида Мавороуннахрга янги, ислом дини кириб келади. Кенг халқ оммасининг ташқи босқинчилар ва маҳаллий феодалларга қарши узоқ вақт мобайнида олиб борган шиддатли кураши (Маздак таълимотидан илҳомланган Муқанна раҳбарлигидаги кўзғолон мазкур курашнинг чўққиси бўлган эди) мағлубиятга учради. Ана шу улкан ҳудудда ислом ҳукмрон мафкурага айланди.

IX-X асрлар Марказий Осиёнинг тараққиётида муҳим давр бўлди. Араб халифалиги ҳукмронлиги тугатилди ва маҳаллий марказлашган давлатлар ташкил топди. Бу даврда Марказий Осиё халқларининг аجدодлари томонидан дунё илм-фани, маданияти ривожига дурдона бўлиб қўшилган янгиликлар вужудга келтирилди.

Абу Наср Форобий (872-950) -ўз таълимоти асосларини қадимий грек ва араб файласуфларининг асарларига таянган ҳолда яратган мутафаккир. У Аристотелнинг "Метафизика" асарига шарҳлар ёзган ва шу тариқа уни Европанинг кейинги авлодларига сақлаб қолган. Чунки IX-X асрларда Европада дин, схоластиканинг кенг ва мустаҳкам ҳукмронлиги туфайли Аристотелнинг дунёқараши у ерларда номаълум бўлиб қолганди.

Форобийнинг табиий-илмий, фалсафий ва ижтимоий қарашлари жаҳон фанининг ривожига муҳим роль ўйнади. Унинг қарашлари бой ва ранг-баранг бўлиб, моҳият эътибори билан ўз замонасида тараққийпарвар ва илғор бўлган.

Форобий ўсимликлар, ҳайвонот олами ва кишилар дунёси бир-биридан тубдан фарқ қилишини қайд этади. Ў ўзининг "Фалсафанинг асосий ғоялари тўғрисида" деган асарида инсоннинг муҳим фазилати – унинг сўзловчи мавжудот эканлигидир, дейди. Унинг фикрича барча кишилар тана тузилиши бўйича бир хилдир, бироқ улар характер нуктаи назаридан муздек сув қайноқ сувдан, оқ кўйлак қора кўйлақдан фарқ қилганидек, бир-биридан фарқ қилади, дейди. Форобий Аристотелнинг инсон ижтимоий ҳайвон, деган фикрига қўшилади.

Форобийнинг инсон ва жамият ҳақидаги фикрлари унинг "Фозил шаҳар аҳолиси" асарида кенг баён қилиб берилган. Унинг фикрича "Ақл ва нафс инсоннинг бошланғичидир... аммо бу бошланғичлар одамзотнинг шу табиий бошланғичлар (яъни моддий борлиқ) таъсири остида камол топиб, инсонга айланиши учун кифоя қилмайди, чунки инсон инсоний камолотга эришуви учун сўзлаш, ишлаш (касб-хунар)га муҳтождир".¹

Унинг фикрича инсон доимо камолотга интилади. "Лекин бу... қуруқ интилиш билангина чекланиб қолмасдан, балки табиий мавжудотдаги жуда кўп предметлардан фойдаланиш йўли билан ёки шу табиатда бўлган жуда кўп ишларни амалга ошириш билан қўлга киритилади... Бир кишининг ўзи

¹ Форобий Абу Наср Фозил одамлар шаҳри. -Т.: Навруз, 1993.-71

ёлғиз, бировнинг ёки кўпчиликнинг ёрдамисиз камолотга эришуви мумкин эмас,- дейди Форобий, - ҳар бир инсоннинг туғма табиатида ва унга лозим бўлган ҳар қандай иш-ҳаракат жараёнида бошқа бир инсон ёки кўпчилик билан муносабатда бўлиш, ўзаро алоқа қилиш хусусияти бор, одамзот жинсидан бўлган ҳар қандай инсоннинг аҳволи шу, у ҳар қандай камолотга эришувида бошқаларнинг кўмаклашувларига ва улар билан бирлашишга мухтож ёки мажбурдир"¹. шундай қилиб, инсон ўз ижтимоий вазифаларини адо этиш учун бошқа кишилар билан мулоқотга мухтождир.

Форобийнинг фозил жамоа қуриш ҳақидаги таълимотига адолат ғояси асос қилиб олинган. Унда адолат жамиятдаги барча кишилар учун бахт-саодат эшикларини очиб берувчи, барча учун керакли ва фойдали бўлган буюк неъмат эканлаги таъкидланади. Унинг юзага чиқиши учун муайян ижтимоий шарт-шароитлар, энг аввало, юксак ахлоқий ва маънавий асослар устига қурилган фозил жамоа бунёд этилмоғи лозим. Фозил жамоада одамлар фақат саъй-ҳаракатлари, фазилатли ишлари, ҳамжиҳатлик ва ўзаро ҳамкорлик билан бахтга эришадилар. Жамият ҳаётида ҳамкорлик, ҳамжиҳатлик, осойишталик ва фаровонликнинг вужудга келиши адолатдандир. Демак, адолат фозил ҳукмдор раҳбарлигидаги мукамал давлатчилик фаолияти натижасида юзага чиқадиган эзгу ишлар натижасидир.

Форобийнинг фикрича, ҳамма учун бахт-саодат эшикларини очиш имкониятини вужудга келтириш фозил жамоанинг ўз олдида қўйган юксак мақсадидир. Бу мақсадни амалга ошириш учун донолик ва ақл-фаросат билан иш олиб бориш лозим. Фозил жамоанинг бошқа номукамал жамиятлардан фарқи шундаки, унинг фуқаролари инсоннинг ҳаётига боғлиқ бўлган фазилатли нарсаларга эришиш мақсадида бир-бирига кўмаклашадилар, жамият ҳаётида ўзаро ишонч, меҳр-муҳаббатни қарор топишига олиб келувчи хатти-ҳаракатларни амалга оширадилар. Чунки уларнинг мақсади битта – бахтга эришмоқ. шу боис фозил жамоанинг мавжудлиги – ижтимоий адолатнинг қарор топганлигининг ифадасидир.

Форобий адолатнинг барча соҳаларга тарқалиши зарурлигини таъкидлайди. Унинг фикрича "адолат – бу авваламбор барча жамоа аъзолари қарамоғидаги ижтимоий неъматларнинг (тўғри) тақсимотидир, ундан ташқари, кишилараро тақсимланган неъматларни сақлаб қолиш ҳамдир. Бундай неъматлар каторига фаровонлик, бойлик, иззат-икром, ҳар бир одамнинг жамиятда тутган ўрни ва фуқароларнинг турмушига алоқадор бошқа неъматлар киради. Чунки жамоа аъзоларининг ҳар бири ўзининг меҳнатига мувофиқ ҳолда бу неъматлардан тегишли ҳиссасини олиши керак. шу боис агар бирор кишига бу неъматлар камроқ тақсим этилса, унга нисбатан адолатсизлик бўлади. Мабодо бу неъматларнинг тақсим қилинишида бир одамнинг улуши кўпайиб кетса, у чоғда бошқа жамоа аъзоларининг ҳақиқа нисбатан адолатсизлик содир бўлади"².

¹ Қаранг: М.М.Хайруллаев. Форобий. Т., ЎзССР ФА нашриёти, 1963, 187-бет.

² Фараби. Социально-этические трактаты. Алма-Ата. 1973, 224-бет.

Маълумки, Форобий ўша пайтдаги ҳукмрон тасаввурларга мувофиқ дунёнинг, шу жумладан, инсоннинг худо томонидан яратилганини инкор қилмаган. Аммо инсон ҳеч нарсага қодир бўлмаган, кучсиз нарса эмасдир, у табиатдаги энг юқори жонзотдир ҳамда ақл-идроки туфайли дунёни англаб олади ва ўзига зарур нарсаларни яратади, дейди у. Унингча барча кишилар бир-бири билан туғилиш жиҳатидан тенгдирлар, уларнинг тақдири кўп жиҳатдан ўзларига боғлиқ. Бироқ атроф-муҳит, тарбия ва шахснинг ахлоқий камол топишига боғлиқ ҳолда инсон ёки яхши, ёки ёмон йўлга кириб кетиши мумкин. Бу кўп жиҳатдан тарбиячиларга ва тарбияга масъул бўлган давлат бошқарувчиларига боғлиқ. Форобий маърифатли подшоҳ ва давлатда оқил қонун-қоидаларнинг мавжудлиги билан табиатан бир хил яратилган кишилар ҳар томонлама камол топиши мумкинлигига ишонган. Унинг бу фикрлари умуман олганда ҳаёлий туюлса-да, аммо ана шу фикрлар бир неча юз йиллар кейин Европа мамлакатларидаги маърифатпарварлар томонидан кўтариб чиқилганлиги билан ҳам диққатга сазовордир.

Абу Райҳон Беруний (973-1048) - ўрта асрларнинг машҳур қомусий илм соҳиби, деярли барча илмлар соҳасида қалам тебратган, жуда кўплаб кашфиётлар қилган. Ўша даврдаги ҳукмрон қарашларга мувофиқ Беруний дунёнинг яратиши масалаларида расман диний дунёқарашни тан олган бўлса-да, кўпгина масалаларда унинг қарашлари чуқур илмийлиги ва ўзига хослиги билан ажралаб туради.

Беруний фикрича инсон табиат тараққиётининг гултожидир, чунки "инсон тури барча ҳайвонлардан етукроқдир... унга ерни яхшилаш ва унда бошқаришни амалга ошириш учун... тафаккурдек куч ато этилган"³. шунинг учун, дейди Беруний, у ўзига берилган мақсадга мос бўлиши учун юқори даражада маълумотли бўлиши керак. Унинг фикрича, инсоннинг маънавий қиёфаси у яшаётган ижтимоий муҳитдан келиб чиқади.

Беруний жамиятнинг вужудга келиши асосида кишиларнинг моддий эҳтиёжлари туришини таъкидлаган эди. "Инсон унда кўплаб эҳтиёжлар мавжудлиги, ўзини ҳимоя қилиш усуллариининг камлиги ва душманларининг кўплиги боис ўзига ўхшаш кишилар билан ўзаро кўмаклашиш ҳамда уни ва бошқаларни таъминлашга қодир ишларни амалга ошириш учун жамиятга бирлашишга мажбур бўлади"⁴.

Беруний асл инсоний хислатлар қаторига мурувватлиликини киритади. Мурувватли киши, унинг фикрича юксак маданиятли, доно, билимли, ахлоқий етук, илғор дунёқарашга эга инсондир. Ана шундай кишилар бошқаларга яхши муносабатда бўладилар, ортиқча зебу-зийнатларга интилмайдилар, деҳқончиликми, ҳунармандчиликми, савдогарчиликми бўлмасин, ўз меҳнати эвазига кун кечирадилар. Улар доимо сабр-тоқатли, мулойим, қатъий ва содда-оддий кишилардир.

Давлат раҳбарлари тўғрисидаги фикрларда Беруний ўз давридаги қарашлар доирасидан чиқиб кетолмаган. Жумладан, у жамиятдаги кўпгина

³ Беруний. Танланган асарлар. т.2. Минерология. Т., 1963. 9-бет.

⁴ Беруний. Танланган асарлар. т.3. Т., 1966, 83-бет.

ёмонликлар, зулм ва адолатсизликлар мамлакатга ҳукмдорлик қилувчи кишининг шахсига боғлиқлигини таъкидлаб, жамиятнинг яхшиланишини маърифатли, доно ҳукмдор бошқариши билан боғлаган. Бундай ҳукмдорнинг асосий вазифаси юқори доирадагилар билан паст табақадагилар, кучлилар ва кучсизлар орасида адолатни тиклашдан иборат деб тушунган. Унинг фикрича давлат ҳокимиятини бошқаришнинг наслдан-наслга ўтказилиши ўзини оқлайди. шундай бўлсада, у кишилар ўртасидаги шафқатсизлик, ноинсоний муносабатларни танқид қилади.

Берунийнинг улуғлиги яна шундаки, у турли ирққа, динга мансуб бўлган ва турли ҳудудларда яшайдиган кишилар, халқлар ўртасидаги дўстликка катта эътибор беради. У айнан халқлар дўстлигида ижтимоий тараққиётнинг кучини, инсоний бахт-саодатнинг асосини кўради. Унинг фикрича ҳақиқий дўстликсиз ҳақиқий бахтнинг бўлиши мумкин эмас.

Беруний ўз даври диний дунёқараши доирасидан чиқиб, умуминсоний аҳамият касб этадиган ахлоқий сифатларга эга инсон ҳақида ҳам фикр юритади. Унинг фикрича, олижаноблик фақатгина диний коидаларни ижро этишдангина иборат эмасдир (бу нарса, ҳар қандай мусулмон учун зарурий талабдир). Олижаноблик ҳар ким фақат ўзига ва ўзига яқин кишигагина эмас, балки барча кишиларга яхшилик тиласагина ўзининг тўлиқ мазмунини кўрсатади.

Абу Али ибн Сино (980 - 1037) ўз таълимотида асосан тиббиёт ва табиий фанларга кўпроқ ўрин беради. Ижтимоий ҳаёт ҳақида унинг махсус асари сақланиб қолмаган, аммо биз бу ҳақдаги унинг қарашлари тўғрисида бошқа асарларига суяниб фикр юритишимиз мумкин. Унинг фикрича, кишилар нормал ҳаёт кечиришлари учун уларни бирлаштириб ва бошқариб турадиган, қонун яратиш имкониятига эга бўлган бошқарувчига эҳтиёж сезадилар. Бу бошқарувчи (ёки пайғамбар) кишиларга қандай яшаш ва фаолият кўрсатишлари кераклиги ҳақида кўрсатмалар ишлаб чиқиши, уларни ҳаётга татбиқ этиши, вафотидан кейин эса уларга қолдириши лозим. Пайғамбар ўз ўрнига кимнидир халифа сифатида қолдириши керак. Бордию у бундай қилмаган бўлса, халифани сайлаш лозим. Янги дохий, раҳбар давлат бошлиғи сифатида раҳбарлик сифатига эга бўлиши, мустақил бўлиши, ақлли, ахлоқий пок, билимларда ҳам кучли бўлиши керак.

Ибн Сино кишиларнинг табиатан тенг эмаслигини тан олган ва улар ўртасидаги ижтимоий тенгсизликка ҳам шунга биноан табиий ҳодиса сифатида қараган. Кишилар ўз ҳолатларини англаши ва шунга қаноат қилишлари керак.

Ибн Сино жамият ҳаёти меҳнатнинг бошқарувчилар, тартиб посбонлари ва ишлаб чиқарувчилар ўртасидаги тақсимотига асосланишини, шунга асосан жамият иерархияли тузилишга эга эканлигини айтади. Жамиятда энг паст даражада қуллар туради (унинг фикрича географик муҳит таъсирида турклар ва эфиопларгина қул бўлиши мумкин, яъни улар "ўз табиатида кўра қулдир"). Фойдали меҳнат ҳар бир фуқаронинг бурчидир; меҳнат қилишга қодир бўлмаган ва ишлаб чиқариш соҳасидан бошқа иш

билан шуғулланувчиларни (масалан, тартиб посбонларини) давлат боқиши керак. Давлат хазинаси мулк ва фойда солиқлари, шунингдек ўғрилар, қартабозлар каби ҳуқуқбузарларга солинадиган жарималар ҳисобига тўлиб боради.

Унинг фикрича жамият ҳаётида никоҳ муносабатлари бирламчи аҳамиятга эга. Давлат бошлиғи энг аввало никоҳ ҳақидаги қонунга аҳамият бериши керак, чунки никоҳ авлоднинг давом этишига, жамият фуқароларининг келажагига бевосита дахлдордир. Ижтимоий ҳаётда меҳнат қилмаслик, ўғрилик, саррофлик, қартабозлик ва бошқалар тақиқлангани каби, никоҳда ҳам бузғунчилик қатъий тақиқ осига олиниши лозим. Ажралишлар мумкин қадар қийинлаштирилиши керак: аёллар учун бу масала суд орқали ечилиши, эркаклар учун никоҳни бекор қилиш учун катта жарималар жорий қилиниши керак. Бу соҳада тушунмовчиликлар, мерос масалаларида очиқлик бўлиши учун никоҳга кириш масалалари очиқ бўлиши керак.

Эркак, оила бошлиғи оиланинг ҳолати учун жавобгардир, у йўқлигида оила ишларидаги жавобгарлик аёл, хотинга юкланади. Ибн Сино оилавий тарбия, болаларнинг келажаги масалаларига катта эътибор билан қарайди. Унинг фикрича оилавий тарбия энг аввало болаларга билим бериш, уларга аниқ бир ҳунар беришга йўналтирилган бўлиши керак. Бунда болаларнинг лаёқатларига эътибор берилиши, улардан имкон бўлмаган нарсани талаб қилишга интилмаслик керак.

Кишининг олий ахлоқий даражага эришганлиги унинг ўз хатти-ҳаракатларини, яхшилик кўрсатишини ўзи учун, ўз мақсадига эришиш учун эмас, бирор нарсага таъма қилиш учун эмас, яхши ёки илиқ тасаввур туғдириш учун эмас, балки ҳеч қандай таъмаларсиз бажарганлигида кўринади. Унинг фикрича, инсон энг олий бахтга ўзидаги ҳайвоний хислатлар, кучларни ақл кучига бўйсундирган тақдирдагина, ҳаёлан одатдаги истаклар дунёсидан олий истаклар дунёсига учиб ўтган тақдирдагина эришади.

Мана шулар ҳам кўрсатиб турибдики, Ибн Сино Форобийга ўхшаб "Фозил шаҳар" ҳақида махсус асар қолдирмаган бўлса ҳам, унинг инсон, унинг хислатлари қандай бўлиши, ана шундай жамоада яшайдиган кишиларнинг қандай бўлиши лозимлиги ҳақидаги фикрларида улар яқдилдирлар.

Марказий Осиёлик машхур мутасаввуфлар ижодида шахс ва жамоа муносабатлари, ижтимоий адолат масалалари.

Имом **Муҳаммад ибн Исмоил ал-Бухорий** (809-870) номи ислом оламида алоҳида ҳурмат билан тилга олинади. Унинг "Ал-Жомеъ ас-Саҳийҳ" (Ишончли тўплам) ва "Ал-адаб Ал-муфрад" (Адаб дурдоналари) деган шох асарлари бутун мусулмон оламига танилган. Мазкур асарларда унинг жамият ҳаётининг турли жабҳалари, кишиларнинг ўзаро муносабатларидаги мураккаб масалаларга оид фикрлари тўпланган. Улар ислом динининг асосчиси Муҳаммад алайҳиссаломнинг ҳаётда учрайдиган мураккаб масалалар борасида айтган фикрлари, саъй-амалларига асосланиб тузилган кўплаб ҳадисларни ҳам ўз ичига олган. шулар асосида биз мазкур алломанинг дунёқараши, ижтимоий фикрлари ҳақида сўз юритишимиз мумкин.

"Ал-Жомеъ ас-Саҳийҳ" (Ишончли тўплам) тўрт жилддан иборат бўлиб ислом оламида муҳаддислар тузган ҳадис китобларининг энг ишонарлиси ва мукаммали ҳисобланади. Тўпламга 600 минг ҳадисдан 7275 та саҳийҳ ҳадислар киритилган. Имом ал-Бухорий тўпламининг эътиборли жиҳати шундаки, унда Муҳаммад алайҳиссалом ҳадиси шарифларидан ташқари фикҳ, ислом маросимчилиги, одоб-ахлоқ, таълим-тарбия ҳамда ўша давр тарихи, географияси ва этнографиясига доир маълумотлар ҳам мавжуд.

Имом Бухорийнинг "Ал-Жомеъ ас-Саҳийҳ" (Ишончли тўплам) китоблари ўзбек тилига таржима қилиниб "Ҳадис" номи билан тўрт жилдда нашр қилинди. Бу китоблар имон-этиқодимиз ва маънавий кадриятларимизнинг тикланишига, ёшларни одоб-ахлоқли қилиб тарбиялашга, айниқса, уларда ҳалоллик, поклик, ростгўйлик, адолат, яхшилик, саҳийлик каби фазилатларни қарор топтириш ва мустаҳкамлашга бениҳоя кўп хизмат қилади.

У ёзган китоблар орасида "Ал-адаб Ал-муфрад" (Адаб дурдоналари) деган ҳадислар тўплами алоҳида қимматга эга. Бу улуғ китоб мусулмонларни яхши одоб-ахлоқ руҳида тарбиялашга ўн икки асрдан бери хизмат қилиб келмоқда. Бу асарга 1322 та ҳадис ва хабарлар жамланиб, улар 644 бобда баён этилган.

Бу китобга кирган ҳадисларда ота-онани ҳурмат қилиш, кексалар ва ёшлар орасидаги муносабатлар, қавм-қариндошчилик одоби ва қоидалари, зиёрат қилиш, аёлларни эъзозлаш, хушомадгўйлик ва маддоҳлик, тежамкорлик ва исрофгарчилик, жоҳиллик ва зулмкорлик, дўстлик ва садоқат, шарм-ҳаё ва уятчанлик каби инсоний ва ғайри инсоний фазилатларнинг энг майда зарраларидан тортиб, энг катта ахлоқий тушунчаларигача сўз боради.

Абу Исо ат-Термизий (824-892) Сурхондарёнинг ҳозирги шеробод шаҳрида туғилган. Ёшлигидан ҳадис мутолаасига киришиб, уларни тўплай бошлаган, кўплаб ҳадисчи олимлар билан мулоқотда бўлган. У ҳадисларни

тўплаш ва жойида ўрганиш учун машаққатли сафарларга чиқиб, эшитган ҳадисларини батартиб ёзиб борган. У Ироқ, Исфаҳон, Хуросон, Маккаи мукаррама ва Мадинаи мунавварада ўз билимини оширган. Нишопур шаҳрида устоз Имом ал-Бухорий билан учрашиб, у билан мулоқот қилади. Ундан фикҳи ҳадис илмини ўрганади.

Ат-Термизийнинг фикҳ - ислом қонуншунослиги бобларига мослаб ёзган "Сунан" номли китоби бу соҳадаги тегишли мавзуларни камраб олганлиги сабабли "Ал-Жомеъ ас-Саҳийҳ" номи остида ҳам шуҳрат топган.

Ислом оламида ҳадис китобларининг биринчиси сифатида ал-Бухорийнинг, иккинчиси – Муслимнинг "Ал-Жомеъ ас-Саҳийҳ"лари, учинчиси сифатида ат-Термизийнинг "Сунани" умум эътироф этилган. Имом ал-Ансорий ат-Термизийнинг китобини ал-Бухорий ва Муслимнинг китобларидан ҳам устун қўяди. Чунки, унинг айтишича, ал-Бухорий ва Муслимнинг китобларидан фақат олимларгина фойдаланадилар, ат-Термизийнинг китоби эса, ҳар бир оддий инсон учун ҳам фойдалидир.

Ат-Термизийнинг "Китоб аш-шамоили ан-Набавия" рисоласи ҳам жуда машҳур бўлиб, исломшунос ва тадқиқотчиларни ўзига тортиб келади. Асарда келтирилган ҳадисларда пайғамбар алайҳиссаломнинг нафақат ташқи қиёфаси, шу билан бирга унинг ички дунёси, ахлоқий фазилатлари очиб берилган. Жумладан, унинг катталару кичиклар, аёллару эркаклар, бойлару камбағаллар билан ўзини бир хил муомалада тутиши, рўзгор ва оила юмушларида ўз аҳли аёлларига астойдил қўмаклашиши, бирор гуноҳ қилиб қўйган киши узр сўраса, унинг гуноҳини кечиргани, барча одамлар билан ўта латофатли муносабатда ва ширинсухан бўлгани, йўлида учраган барча кишиларга биринчи бўлиб салом бериб, ҳол-аҳвол сўрашишлари аён бўлади. Бу китобни ўқиган барча киши пайғамбаримизнинг хулқларини ўрганиб, ана шундай хушхулқ бўлишга интилиши табиийдир.

Ат-Термизийнинг ўзи ҳам тақвадор, хушхулқ инсон бўлиб, кўп меҳнат ва ижод қилар, ахлоқсизликни қоралар эдилар. У киши доимо илм-фанни тарғиб қилар, кишиларни илм олишга даъват этардилар. Алломанинг асрлар давомида фозилу фузалоларга дастур бўлиб келган одоб-ахлоқ, инсоф-диёнат, адолат ва инсонпарварлик сингари ғояларни тарғиб ва ташвиқ этувчи асарлари давримизнинг мураккаб ва зиддиятли ахлоқий-маънавий масалаларини ҳал этишда ҳам улкан аҳамият касб этади.

Қуйида унинг асарларида келтирилган ҳадислардан намуналарни эътиборингизга ҳавола этамиз:

- Дастлабки зарба кўрганингда сабрли бўл.
- Ўлган кишиларингизнинг яхши фазилатларини эслаб, ёмонликлари ҳақида оғиз очмангиз.
- Учта дуо, шак-шубҳасиз, мустажобдир: жабрланган мазлум кишининг дуоси, мусофирнинг дуоси ва отанинг ўз ўғлига қилган дуоси.
- Раҳм-шафқатсиз киши ҳеч вақт жаннатга кирмайди.

- Гўзал хулқликдан ҳам тарозида ўлчаниб оғир келадиган нарса борми? Чунончи гўзал хулқ соҳиби ўз феъли атвори билан муттасил намоз ўқиган ва рўза тутган мумин даражасига лойиқдир.
- Чинакам сабр-тоқатли деб, мусулмон кишининг мусибат юз бергандаги чидамлилигига айтилади.
- Яқин кишиси вафот этганда жоҳилият давридаги одат бўлган ёқа йиртиш, ортиқча наъра тортиб йиғлаш каби одатларга амал қилган зот мусулмон саналмайди.
- Ҳақиқий мўмин деб хушхулқ ва аёлига нисбатан хушмуомала кишига айтилади.
- Кимга олийҳимматлик берилган бўлса, унга ҳамма нарса берилган ҳисобланади. Кимга у берилмаган бўлса, унга ҳеч нарса берилмаган бўлади.

Аҳмад Яссавий (1103-1166) Туркистонда суфийлик таълимоти асосчиларидан бири, туркий тасаввуф шеъриятининг буюк вакили. У Абдухолиқ Гиждувоний билан бирга машҳур мутасаввуф Юсуф Ҳамадонийнинг шогирдларидан ва унинг давомчиларидан бири ҳисобланади. У 63 ёшга тўлгач, ер остида курган чиллахонага тушиб яна 60 йил яшагани ҳақида кўплаб фикрлар бор. Унинг энг машҳур асари "Ҳикмат" китобидир.

Аҳмад Яссавий ахлоқ-одобга даъват, ғариблар кўнглига фароғат бағишлаш, айни пайтда нодонлардан қочиш, бу дунёни айшу ишрат дегувчиларни инсофга чақиришда ҳалигача улуғ даъватчилардан бири бўлиб қолмоқда.

“Яссавийчилик манзилма-манзил кезиб юрувчи сўфийлар тариқатидир. Унинг моҳиятини зоҳидона хилват ташкил этади. Яссавий ўз ахлоқий қарашларини – сўфийлик таълимотини ислом дини қонунларига мувофиқ баён қилади. Унинг фикрича, бу дунё – табиатнинг моҳиятини оллоҳ ташкил этади, шу маънода бу дунё комил эмас, у дунё эса комиллик оламидир. шу боис бу дунёнинг ҳавасларидан кўнгил узиб, у дунё абадийлигига меҳр кўйиб яшамоқ керак. Инсоннинг мақсади Оллоҳ васлига етишиш, ўзликдан воз кечиш ва жаннатдан ўрин олишга интилишдир. Бунинг учун мусулмон киши ислом қонунларини бажариши, шариат, тариқат, маърифат, ҳақиқат босқичларидан ўтиши, ўзликдан воз кечиши, яъни жонни қафасдан – танадан озод қилиши, ўзни хилватга солиши, фикр ва зикрни Оллоҳга бериши шарт.

Унинг ахлоқий қарашларида поклик, адолат, инсоф, қаноат, Оллоҳ ишқи билан яшаш каби инсоний фазилатлар куйланади. Айни пайтда куфр ва иблис васвасаси – нодонлик, гумроҳлик, жаҳолат, таъмагирликни қаттиқ қоралайди. Хусусан, ижтимоий ҳаётдаги тенгсизлик ва адолатсизликка қарши чиқади”². Унинг бу фикрлари қуйидаги мисраларда акс этган:

Бешак билинг, бу дунё борча элдан ўтаро,
Ишонмагил молингга, бир кун қўлдан кетаро,

² Туленов Ж.. Жамият фалсафаси. Олтинчи бўлим. – Т., 2001 йил, 24-25 бетлар

Ота-она, қариндош, қаён кетти, фикр қил,
Тўрт оёқли чубин от бир кун сенга етаро.

Дунё учун ғам ема, Ҳақдин ўзгани дема,
Киши молини ема, сирот узра тутаро,
Аҳли аёл, қариндош, ҳеч ким бўлмайди йўлдош
Мардона бўл ғариб бош, умринг елдек ўтаро.

Қул Хожа Аҳмад тоат қил, умринг билмам неча йил,
Аслинг билсанг, оби гил, яна гилга кетаро.

Аҳмад Яссавий тариқатида ахлоқий масалалар шу қадар теран таҳлил қилинганки, улар замонлар оша яшаб келмоқда. Иймон-эътиқод бу тариқатнинг мағзи-мағзига сингиб кетган. Маънавий қадриятлар қадрланмаса, адолат устунлари куласа, олимлар ҳақ сўзни айтмасалар, "турлик-турлик егонлар, кимхоб чопон кийгонлар"дан хайр-саховат, қиз-жувонлардан шарм-ҳаё кўтарилса, одамлардан меҳр-оқибат қочса, ғофиллик ғолиб бўлиб, нодонлар кўпаяди.

У золим подшоҳлар, вазирлар, риёкор дарвешлар туфайли оёқ ости қилинган, эзилган, турли балолар остида қолган жафокаш халқ ҳақида қайғуради. Яссавий таълимотида "нодонлик" тушунчаси алоҳида аҳамиятга эга. Инсоннинг Ҳақни танимаслиги унинг нодонлигидир. Нодонлик кулфат келтиради. Нодонлик – ўз-ўзига ёвузлик қилишдир. Нодон кимса энг катта гуноҳкор ҳисобланади. Яссавийда "нодон" шу қадар пастназар, маломатли, тошбағир бир кимсаки, ҳатто у билан дўзахга ҳам кириб бўлмайди, ундан дўзах ҳам ҳазар қилади.

Баҳовуддин Нақшбанд (1318-1389) озга қаноат қилиш, хоҳиш-иродага кўра фақирона ҳаёт кечириш талаблари билан дунё мол-мулки ва дабдабадан воз кечган ва шуни тарғиб қилган. Нақшбанд ахлоқий таълимотида хурфикрлиликка кенг йўл берилган. Бу тариқатда меҳнат қилиш, илм олиш, ўз меҳнати билан топилган бойлик ҳалол бўлиши, ноз-неъматларни кўпчилик билан баҳам кўриш, фақирона ҳаёт кечириш, ҳаммага яхшилиқни раво кўриш ғоялари илгари сурилган.

Нақшбанд таълимоти бировлар ҳисобидан яшашни қатъий рад этган, фақат пешона тери, ўз қўл меҳнати билан топилган ризқ-рўзни ҳалол деб ҳисоблаган. Унинг асосий шиори "Дил ба ёру, даст ба кор" ("Дил Оллоҳда, қўл ишда"). Баҳовуддин Нақшбанднинг ўзи ҳам бир парча ерда деҳқончилик қилган ва косиблик қилиб кун кечирган. Унинг издошлари ҳам хунармандчилик, савдогарлик, адиблик, олимлик, меъморлик, ҳаттотлик каби касб-корлик билан шуғулланиб, ҳалол яшашни тарғиб қилганлар. Нақшбандийлик ҳар қандай таркидунёчиликка, мулкдорларнинг эса қашшоқларни эзишига қарши чиқди. Бу таълимот дарвешликнинг баъзи томонларини ислоҳ қилиб, уларнинг алғов-далғов, нотинч ҳаёт тарзини

бутунлай ўзгартириб, осойишта, бежавотир яшашлари, бировларнинг қўлига қарам бўлмаслик учун меҳнат билан шуғулланишни тарғиб қилди.

Баҳовуддин Нақшбанд тариқати инсонни маънавий-руҳий комилликка элтувчи исломий тариқатлардан шу билан фарқланадики, унинг соҳиблари моддий оламга ҳам ўта фаол, холис ва инсоний муносабатда бўладилар. Нақшбандий тариқати ахлоқий тизими аввалги тасаввуфчилардан бир оз фарқ қилади. Мазкур таълимотда инсон табиат неъматларидан лаззатланиши, аммо бу лаззат ҳисси Оллоҳни эсдан чиқаришга, у дунёни унутишга хизмат қилмаслиги, инсон ботиний (ички) Оллоҳ билан, зоҳирий (ташқи) халқ билан бўлиши, уни севиши лозим, деб тушунтирилади.

Нақшбанд таълимотича, инсонлардан холи, хилватда яшашда, ёлғизликда офат бордир. Жамоага уюшиш, бирлашиш – суҳбат-анжуман воситасида кўпчилик билан алоқада, мулоқотда бўлиш лозим. Бирлик ва ҳамжиҳат яшашликнинг асосий шартларидан бири – ўз қўл кучи, меҳнати билан ҳалол ризқ-рўз топиб кун кечириш, тирикчилик қилишдир. Бу ҳолат қул сақлаш, хожа бўлиш, ўз манфаати учун ўзганинг меҳнатидан фойдаланишни истисно қилади. Қул бўлишлик, хожалик бандаликка тўғри келмайди. Ҳамма Оллоҳнинг қули, хизматкори.

Инсон ҳар бир қадамини ўйлаб, фикрлаб босиши, бир иш қилишдан олдин ҳар бир ҳатти-ҳаракатини мулоҳаза: мушоҳада қилиб кўриши: иш сўнггида пушаймон бўлмаслиги: бахтсизлик: ғам-аламга юз бурмаслиги керак. Инсон ҳаёт қийинчиликлари олдида қаноат, сабр-бардошли бўлиши лозим, бунинг учун у фаолиятда бўлиши, бадан тан-сиҳатлиги, ақл қувватини ишга солиши, ҳар ишни тажрибада синаб кўриши, оз сўзлаб, оз ейиши, ҳуллас - нафсни жиловлаши, ёмон ишлардан парҳез қилиши, яъни инсон ўз нафсига ҳоким бўлмоғи лозим.

Биз юқорида кўриб ўтган ва кўриб ўтишга улгурмаган барча мутасаввуфлар меҳнати ўлароқ яратилган тасаввуф таълимотининг асосини таниқли олим Н.Комиловнинг жуда ўринли таъкидлашича, "қуйидаги тамойиллар ташкил этади: а) илоҳсеварлик, Худога муҳаббат; б) ўз-ўзини тарбиялаш, ҳақ ва ҳақиқат сари жаҳд қилиб, нафсни маҳв этиш учун курашиш; в) ҳаётда ҳаммага ибрат бўлиб, покиза ахлоқ намунасини кўрсатиш; г) юксак инсонийлик сифатлари – қарам, саховат йўлида мардлик қилиш".⁶

Ўрта Осиёлик машҳур давлат арбобларининг ижтимоий тараққиёт, инсоний муносабатларнинг мураккаблиги ҳақидаги фикрлари.

Марказий Осиёда 150 йил давом этган муғуллар истилоси даври тушқунлик ва харобаликлар даври бўлди. Минг-минглаб одамлар қириб ташланди ва яратилган маданий бойликлар хароб қилинди. Бу давр мобайнида халқ оммаси бир неча бор босқинчилар зулмига барҳам бериш учун қўзғолонлар уюштирдилар. Масалан, Хуросондаги миллий озодлик

⁶ Н.Комил. Комиллик тариқати. "Тафаккур", 1998, № 1, 66-бет.

кураши натижасида вужудга келган Сарбадорлар давлати деярли 45 йил яшади. Амир Темурнинг амакиси Ҳожи Барлос томонидан шахрисабз ва Қарши шаҳарларида бунёд этилган ва бир неча йил фаолият кўрсатган давлат ҳам бўлганлиги тарихдан маълум.

Лекин Мовароуннаҳр халқларининг муғул истибдодидан озод этилиши ва мазкур минтақада марказлашган давлат тузилиши **Амир Темур** (1336-1405) шахси ва фаолияти билан боғлиқ. 1370 йилда ўз рақиби Амир Ҳусайнни енгиб, Балхни босиб олгандан кейин Амир Темур Маворауннаҳрнинг ягона ҳукмдори деб эълон қилинади. шундан сўнг у кетма-кет Бухоро, Хоразм, Олтин Ўрда, Эрон, Ироқ, Кавказ орти, Кичик Осиё, Миср ва Ҳиндистон каби жами бўлиб 27 мамлакатни ўз салтанатига бирлаштирди. Бу салтанат Балхаш кўли ва Хитойдан то Қора денгиз соҳиллари, Кичик Осиё, Сурия ва Мисргача, Орол денгизининг шимолий даштларидан то Ҳиндистонгача бўлган йирик ҳудудни ўзига қамраб олди. Бу миллий мустақиллик мазкур ва қўшни минтақалардаги мамлакатларнинг ижтимоий-сиёсий, иқтисодий ва маданий ҳаётида чуқур ўзгаришларни вужудга келтирди. "Амир Темурдек адолатпарвар ва маърифатпарвар ҳукмдор, довурак саркарда ва узоқни кўра оладиган буюк алломанинг тарих сахнасига чиқиши, - деб қайд қилган эди Президентимиз И.Каримов соҳибқироннинг 660 йиллик таваллудига бағишланиб Тошкентда ўтказилган халқаро илмий-назарий конференцияда, - тасодифий бир ҳол эмас, балки тарихий зарурият ва замона тақазосидир. Соҳибқирон Амир Темур шахси ва темурийлар даври Марказий Осиёда асрлар давомида шаклланиб қарор топган маданий-маънавий имкониятлар, йиғилган тарихий тажрибалар, бой анъаналар ва қадриятларнинг маҳсулидир."⁷

Амир Темурнинг буюк хизмати шундан иборатки, у нафақат Мовароуннаҳр халқларини муғул босқинчиларидан озод қилди, шу билан бирга муайян минтақадаги феодал парокандаликка барҳам бериб, марказлашган салтанатни вужудга келтирди. Мамлакатда нисбатан тинчлик ва осойишталик ўрнатилди. Бу эса иқтисодий ва маданий ривожланишга сабаб бўлди. Кўплаб шаҳарлар қурилди, янги-янги саройлар, маданий-маиший обидалар, кутубхона ва мадрасалар барпо этилди. Қишлоқ хўжалиги, ҳунармандчилик, ирригация соҳалари тараққий топди. Фанлар ривожига мисли кўрилмаган эътибор берилди.

Албатта, Амир Темур ўз давлати асосига ислом дини қоидаларини қўяди. "Темур Тузуклари"да шундай таъкидлайди: "Давлат агар дину тартиб асосида қурилмас экан, тўра-тузукка боғланмас экан, ундай салтанатнинг шукухи, қудрати ва тартиби йўқолади. Бундай салтанат яланғоч одамга ўхшайдирким, уни кўрган ҳар кимса (ундан) нигоҳини олиб қочади. Ёхуд ҳар хил қаланғи-қасанғи одамлар тап тортмай кириб-чиқадиган томсиз, эшиги-тўсиғи йўқ уйга ўхшайди. шунинг учун ҳам мен ўз салтанатим биносини ислом дини, тўра ва тузук асосида мустаҳкамладим"⁸. Амир Темур ўзининг

⁷ Каримов И.А. Амир Темур – фаҳримиз, ғуруримиз. "Халқ сўзи", 1996 йил 25 апрель.

⁸ Темур тузуклари. Т., Ғ.Ғулом номли Адабиёт ва санъат нашриёти, 1996, 72-бет.

ижтимоий-сиёсий фаолиятида иймон-этиқодга суянган одам хиёнат қилмайди, қариндош-уруғлари, элу халқининг ор-номусини ҳимоя қилади, ҳалоллик ва покликни ажойиб фазилат деб билади, деб уқтирар эди.

Унинг давлат ишларига жалб қилинувчиларнинг қандай сифатларга эга бўлишлари лозимлиги ҳақидаги фикрлари ҳозир ҳам ўз аҳамиятини йўқотгани йўқ. Уларда Темур фикрича, энг аввало қуйидаги тўрт хислат мавжуд бўлиши талаб қилинарди: 1) асиллик, тоза наслик; 2) ақл-фаросатлилиқ; 3) сипоҳу раиятнинг аҳволидан хабардорлик, уларга нисбатан ҳушмуомалалик; 4) сабр-чидамлилиқ ва тинчликсеварлик.⁹

Давлат ишларининг олиб борилишида Амир Темур ўз фикрларини бошқа кишиларнинг фикри билан солиштириб кўришни маъқул кўрган. шунинг учун унинг давлатида турли қурултой ва кенгашлар ўтказиш доимий аҳамият касб этган. шунинг учун "Тузуқларда" у ўз ишларининг тўққиз қисмини доно ва тажрибали кишиларнинг маслаҳатлари билан, бир қисмини эса қилич билан ечганлигини алоҳида таъкидлайди.

Амир Темур давлатни бошқаришда армиянинг аҳамиятига алоҳида эътибор беради. Умуман олганда унинг улғвдор салтанат тузилишида ҳарбий маҳорати ва армияга берган эътибори катта аҳамиятга эга бўлганлиги аксарият тарихчи олимлар томонидан эътироф этилган фактдир.

Амир Темурнинг буюклигига унинг олдида тарих қўйган бир қанча масалаларни муваффақият билан ечгани сабабчидир. Биринчи вазифа – Марказий Осиёнинг бирлаштирилиши. Иккинчи вазифа – 1395 йилда Олтин Ўрдани ҳалокатга учратиш билан Россияни асоратдан сақлаб қолиши. Учинчи вазифа – 1402 йили Анқара ёнида Боязид I яқсон қилиш билан Усмонли турк империясини парчалаб юбориши ва Европани ҳалокатдан сақлаб қолиши.

Темур ва Темурийлар даврининг характерли белгиларидан бири шундан иборат эдики, шаҳарлар қуриш гуркираб ривожланди, фан ва маданият гуллаб яшнади. Маданият ва илм аҳлларига ғоят катта эътибор берилди. шунинг учун бу давр Европа олимлари томонидан "Темурийлар Ренессанси" деб ҳам аталади.

Улуғбек (1394-1449) замонида аниқ фанлар: математика, фалакиёт жуда ривож топди, шунингдек, диний билимларга, тиббиёт, тарих, ахлоқ, нафосат ва шу каби фанларга муттасил эътибор берилди. Фундаментал фанларни ривожлантириш манфаатлари Улуғбекни янги олий мактаб – илмий тафаккур маркази барпо этиш қарорига олиб келди. Ана шу мақсадда Улуғбек айна бир вақтнинг ўзида учта мадраса: биринчисини 1417 йилда Бухорода, иккинчисини 1417-1420 йилларда Самарқандда ва учинчисини Ғиждувонда қурдирди.

Самарқандда 1428-1429 йилларда расадхона қурилиши Улуғбекнинг хизматларидан бири бўлиб, бу расадхона Улуғбекнинг замондошлари ўз даврларининг энг яхши расадхонаси деб билар эдилар. Ана шу расадхона

⁹ Темур тузуқлари. Т., Ғ.Ғулом номли Адабиёт ва санъат нашриёти, 1996, 94-бет.

туфайли Улуғбек 1437 йилда ўзининг машхур "Зичи Кўрагоний" юлдузлар жадвалини тузиш ва тугаллашга муваффақ бўлди. Улуғбек шундай ажойиб кутубхона яратган эдики, унда ўша замон фанининг деярли барча соҳаларига оид 15 000 китоб сақланар эди. Улуғбекнинг илм-фан борасида амалга оширган ишлари тўғрисида материалларнинг кўплиги боис ўқувчиларни ана шу манбаларга мурожаат қилишга маслаҳат берамиз.

“Заҳириддин Муҳаммад Бобур (1483-1530) ўзбек халқининг йирик мутафаккири, давлат арбоби, тарихчи, шоир ва таржимон. У темурийлар авлодидан бўлиб, Ҳиндистонда Бобурийлар салтанатига асос солган.

Тахт талашишлар ва ўзаро урушлар натижасида ўз юртида ҳокимиятни сақлаб қололмайди ва 1504 йилдан ва 1526 йилгача Афғонистонда ўз ҳукмронлигини ўрнатади. шу давр ичида у бу ердаги тарқоқ қабилаларни бирлаштиради, мамлакатни иқтисодий ва сиёсий жиҳатдан мустаҳкамлайди.

У 1526 йили Дехли султони Иброҳим Лоди кўшинини енгиб, Дехлини эгаллайди. Бобур бу ерда марказлашган кучли давлат барпо қилади. У мамлакат ободончилигига катта аҳамият беради, шаҳарларни обод қилади, суғориш иншоотлари қурдирди, боғлар барпо этди.³

Бобур ўзбек адабиёти, тарих, география, фалсафа, мусиқашуносликка катта ҳисса қўшган аллома ҳамдир. Уни жаҳонга машхур қилган асари "Бобурнома" ҳисобланади. Унда XV аср охири ва XVI асрнинг 30-йилларигача Мовароуннаҳр, Афғонистон, Хуросон ва Ҳиндистонда бўлган мураккаб тарихий воқеалар баён қилинади. Бу асарда ана шу ҳудудлар географияси, ўсимликлар (ботаника) ва ҳайвонот дунёси (зоология) ҳақида ҳам қимматли маълумотлар берилган. Бу асардан ташқари Бобур аруз вазни ва қофияга бағишланган "Муфассал" асарини, ҳуқуқшуносликка оид "Мубаййин" рисоласини, мусиқага бағишланган "Мусиқий илми" асарини ёзган ва Хўжа Аҳрорнинг "Волидия" асарини форс-тожик тилидан ўзбек тилига таржима қилган.

Бобур бошқа мутафаккирлар каби жамият ҳақида тугалланган таълимот яратган эмас. Аммо унинг асарларида, шеърларида жамият, инсоннинг жамиятдаги ўрни, давлат ва фуқароларнинг ўзаро муносабатлари, давлатни бошқариш каби масалалар ҳақида илғор ғоялар, фикр-мулоҳазалар кўп учрайди. Бобурнинг бу фикрлари унинг узок йиллар давомида ўз подшоҳлигини тузиш, мустаҳкамлаш, ривожлантириш тажрибасига таянган ҳолда айтилгани билан қимматлидир.

Унинг фикрича жамият давлатсиз бўлмайди. Давлат илоҳий ҳодисадир, унинг бошлиғи – подшоҳ имомга монанд бўлиб, у Оллоҳнинг ердаги "халифаси" ҳисобланади.

Подшоҳдурки шаръ имом деди,
Ушбу элга "Халифа" ном деди.¹⁰

Бобур ижоди билан муфассал шуғулланган тадқиқотчиларнинг бири (ш.Бобожонова) тўғри таъкидлашича Бобурнинг подшоҳнинг элга имом,

³ Туленов Ж.. Жамият фалсафаси. Олтинчи бўлим. – Т., 2001 йил, 35 бетлар

¹⁰ Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Мубаййин. Т., 2000, 19-бет.

Оллоҳнинг халифаси деб айтишдан мақсади якка ҳокимиятчилик тузумини мадҳ этиш эмас, балки мамлакатни кўпчилик билан бошқариб бўлмаслигини, давлат ва мамлакатнинг бирлигини, осойишталигини сақлаш учун ҳамманинг подшоҳга итоат этиши кераклигини таъкидлашдир. Акс ҳолда "мулк вайрон бўлурига не шак"¹¹.

Бобур асарларининг таҳлили шуни кўрсатадики, у давлатни бошқаришнинг энг яхши шакли подшоҳлик деб ҳисоблайди, буни унинг 1508 йилда ўзини подшоҳ деб аташлари ҳақида фармон чиқарганидан ҳам билиш мумкин: "Ушбу тарихқача Темурбекнинг авлодини... мирзо дерлар эди, ушбу навбат буюрдимким... мени подшоҳ дегайлар"¹². У бир давлатга икки киши бош бўлишига ҳеч қачон имкон бермаслик кераклигини алоҳида таъкидлайди. Бундай ҳол гуруҳбозликка, турли фитналар авж олишига, оқибатда эса мамлакат парчаланиб хонавайрон бўлишига олиб келади: "Бир вилоятқа икки подшоҳ ва бир черикка икки мирсипоҳ мужиби тафриқа ва вайронлик ва сабаби фитна ва паришонликдур".

"Бобурнома"да у подшоҳ (мамлакат раҳбари) қуйидаги сифатларга эга бўлиши лозимлигини кўрсатади: нажҳати (омади) баланд, ҳиммати аржуманд (бағрикенглик), вилоят олмоғ (давлатни кенгайтириш), вилоят сақламоғ (мамлакатни мустаҳкамламоқ), маъмурлуғ (бунёдкорлик ва мамлакатни фаровон қилиш), фуқаро ва раиятга меҳрибонлик, қўшин ҳақида ғамхўрлик, адолатпарварлик¹³.

шуниси эътиборлики, Бобур ислом эътиқодига риоя қилиш масаласига расмий давлат сиёсати миқёсидагина ёндошади. У ўқимишли киши ва олим бўлганлиги сабаб бир динни иккинчи дин устидан устун қўймайди, уларнинг халқлар ҳаётида муҳим роль ўйнашини тушунади. шу маънода унинг Хиндистон шароитида исломга у ердаги бошқа динлар қатори бир кўзда қарагани ҳам халқ орасида диний асосдаги тушунмовчиликларнинг вужудга келишига тўсиқ бўлган. Гарчи унинг асарларида тасаввуф, хусусан нақшбандлик тариқатининг одамларни камтарликка, меҳнатсеварликка, маънавий баркамолликка чақиришига нисбатан кучли ҳурмат сезилсада, уни сўфий шоирлар қаторига киритиб бўлмайди.

Бобур ижодидаги яна бир томон – Ватан ва уни севиш ғояси марказий ўринда эканлигидир. Бунга унинг ўз ватанидан олисда эканлиги катта таъсир кўрсатган. У ўзга юртларда подшоҳликда кечирган ҳаётига қарамасдан ўз тақдирининг аччиқ қисматида фарёд чекади, ўз Ватанидан айрилиб қолишини тарих олдидаги "юз қаролик" деб ҳисоблайди.

Ўз ерини қўйиб Ҳинд сори юзландим,
Ёраб, нетайин, не юз қаролик бўлди.¹⁴

У ўзининг ўзга юртлардаги ҳаётини айрилиқ даштида елиб-югуриб, сувга етишдим деганда, саробга эришган кишининг ҳолатига ўхшатади.

¹¹ Ўша жойда.

¹² Ўша жойда, 195-бет.

¹³ Заҳриддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. Т., 1989, 356-бет.

¹⁴ Бобур шеърятдан. Т., 1982. 89-бет.

Бобур ижодида дўстлик ғояси ҳам муҳим ўрин тутди. У дўстликни барча элатлар, халқлар дўстлиги ва ҳамкорлиги, кишиларнинг инсоний фазилатларидан бири деб тушунган.

шотландиялик атоқли шарқшунос олим Уильям Эрскиннинг (1773-1852) "Бобур Ҳиндистонда. Бобур ҳукмронлиги давридаги Ҳиндистон тарихи" асарида Бобур фаолияти кенг ва батафсил ёритиб берилган. Унинг куйидаги фикрларини эътиборингизга ҳавола қилиш билан ушбу масалани яқунлаймиз: "...умрнинг барча азоб-уқубатларини кўргандан кейин ҳам, яна саҳий қалб эгаси ва саҳоватли инсон қиёфасини сақлаб қолиш, юмшоқ кўнгил ва сабр-қаноат билан яна ўз фаолиятини давом эттириш ҳаммага ҳам хос бўлавермайди. Ҳукмдорлик ва улуғворлик одатда кишининг нозик дидини ва сезгирлигини ўтмаслаштирадиди.

...Бобурнинг феъл-атворидаги энг олижаноб фазилатлар унинг инсонпарварлиги ва беғараз кўнглидир.

...Бобур...эрон, араб ёки ҳинд шоҳларидан фарқли ўлароқ (унга қарши фитнага бош қўшган укалари ёки амирларни улар ўз айбини тан олиб тавба қилиши биланок) уларни кечирибгина қолмай уларга нисбатан ҳеч қандай гина ҳам сақламас эди".¹⁵

Алишер Навоий (1441-1501) ижодиёти Ўрта ва Яқин шарқ адабий-илмий мероси, жумладан, ўша даврда ўз анъаналарига эга бўлган туркий адабиёт намоёндалари – Дурбек, Атоий, Саккокий, Гадоий, Лутфий ва бошқаларнинг фаолияти ва бундан ташқари, ҳинд ва араб адабиётига ҳам ижобий таъсир кўрсатди. Навоий фалсафий дунёқараши ваҳдати вуҷуд, яъни бирликнинг бирлиги таълимотига асосланади. Унинг фикрича, олам – худодир, чунки илоҳиёт (вуҷуди мутлақ) атрофдаги бирлик (вуҷуди доира)да намоён бўлади ва ўз ҳуснини табиатда зухур этади. Навоий дунёқараши пантеистик руҳда бўлиб, оламдаги барча нарса ва ҳодисаларда оллоҳнинг изларини кўриш, табиатни, моддий нарса-ҳодисаларни, жумладан, инсонни мадҳ этиш орқали худони улуғлашдан иборат. Инсон, Навоий фикрича, худонинг табиатда зухур этилишининг асосий мақсадидир. Ўз навбатида худо ҳам инсоннинг маҳбуби, унинг муҳаббати объектидир.

Табиат, Навоийнинг фикрича, бойликлар тумори, инсон бахти учун керак бўлган бойликлар хазинасидир. Навоийнинг тасаввуфга оид фалсафий асари "Лисон ут-тайр"да таъкидланишича, мавжуд ҳодисаларнинг ҳаммаси (кўплик) илк воқелик сифатидаги илоҳиётнинг (бирликнинг) зоҳир сифатлари, кўринишидир:

Бирлик ойинида зотидир онинг,
Лек мингдин кўп сифотир онинг.
Ул сифат офоқ аро шоеъ бўлиб,
Борча онинг зотига рожеъ бўлиб.¹⁶

Илоҳиёт атрофдаги барча нарсаларда зухур бўлар экан, у инсоннинг қалбида ҳам ўз аксини топади. шундай қилиб, худо ҳар кимнинг қалбидадир,

¹⁵ Уильям Эрскин. Бобур Ҳиндистонда. Т., 1995, 106-107 бетлар.

¹⁶ А.Навоий. Асарлар. XI том, Т., 1966, 19-бет.

лекин уни ақл (хирад) билан англаш мумкин эмас, уни англашга инсон ақли етмайди. Унинг фикрича худони топиш, сезиш учун инсондан риёзат (қалбни тозалаш), маърифат (дунёни билиш, ўзликни ва демак, худони билиш) талаб қилинади. Инсон унга ўзининг амалий ҳаракатлари, ахлоқий поклиги билан етиши мумкин. Навоий пантеизми моҳият-эътибори билан инсонпарварлик, табиатни улуғлаш, инсонни мадҳ этишдан иборат. Инсон, Навоий фикрича, худонинг табиатда зухур бўлишининг асосий мақсадидир.

Навоий ижодида адолатли подшоҳ орқали фозил жамоа куриш ғояси катта ўрин эгаллайди. Хусусан, у "Хамса" асарида ана шундай подшоҳга қуйидагича мурожаат қилади:

Халойиққа кўрма қилиб бенаво,

Ўзунга раво кўрмаганни раво.

Бундан кўриниб турибдики, Навоий адолат ғоясини чуқур инсонийлик мазмунида талқин қилади. Унинг фикрича, ҳукмдорлар фаолиятининг мезони – адолат, уларнинг маънавий қиёфасининг белгиси инсонийликдан иборат. Мамлакатни идора этувчиларга авф, карам, жавонмардлик фазилатлари ҳам хос бўлмоғи лозим. шундай фазилатларга эга бўлган шоҳ билан раият (халқ) ўртасида узвий равишда алоқа тикланади. Олижаноб ва ҳимматли шоҳга нисбатан халқда ваҳима ва кўрқинч бўлмайди. шу туфайли шоҳ ўз мамлакатадаги яхши ишлардан ҳам, ёмон ишлардан ҳам хабардор бўлади. Бундай фикрлар Навоийнинг "Ҳайратул аброр", "Садди Искандарий" каби асарларининг асосий мазмунини ташкил этади.

Алишер Навоий ижтимоий-сиёсий масалалар борасида Абу Наср Форобий сингари ижтимоий таълимот яратди. У барча даврлар учун муҳим бўлган мамлакатни бошқариш масаласига эътибор қаратди. Навоий буни вазир сифатида амалиётга татбиқ этишга уринди. Уни мамлакатни якка ҳукмронлик (яъни монархия усули) билан бошқариш кўпроқ қаноатлантиради. Навоий "Садди Искандарий" ва бошқа асарларида шоҳни боғбонга, мамлакатни эса боғга қиёслайди. Унинг фикрича, агар боғбон оқил, меҳнатсевар бўлса, унинг боғи гуллаб яшнайдиган. Агар подшоҳ оқил, маърифатли, билимдон, адолатпарвар бўлса, халқини севса, унда мамлакат ҳам обод бўлади. Акс ҳолда у харобага айланади.

Навоий "Садди Искандарий"да идеал подшо образини яратади. Бу – шарқ халқлари ривоятларида кенг тарқалган Искандар Зулқарнайн образидир. Искандар – етук олим, донишманд подшо, истеъдодли сардор ва халқпарвар давлат арбоби – ислохотчидир. Айни пайтда Искандарда комил инсонга хос хусусиятлар ҳам тасвирланади: у дили ва нияти пок, саховатли, камтарин ва мулоийм шахс; доно подшо ва дунё сирларини билишга қизиқувчи ақл-заковат эгасидир. Навоий бу образни яратар экан, ўзининг эзгу мақсади – жамиятни ҳикмат, адолат билан бошқариш керак, деган ижтимоий ғояни илгари суради. шу маънода "Садди Искандарий"да Навоий инсонпарварлигига хос сиёсий назария (идеал давлат куриш) ва ахлоқий назария (комил инсон таълимоти) бир-бирига узвийлашиб кетган.

Навоий халқлар ўртасидаги дўстликни тараннум этди. Навоий достонларининг қаҳрамонлари турли мамлакатлар, турли миллат вакиллари: ширин – арман қизи, Фарҳод – чин ўғлони, эронлик шопур, хинди Маъсуд, Лайли ва Мажнун араб элига мансуб, Искандар ва унинг маслаҳатчилари бўлмиш Арасту, Бухрот, Сукрот қабила – юнонлардир.

“Навоий нафақат назарий жиҳатдан, балки амалий жиҳатдан ҳам меҳнаткаш кишиларга хизмат қилиш намунасидир. 1469 йилда Ҳирот тахтига Навоийнинг мактабдош дўсти Ҳусайн Бойқаро чиқади. Навоий аввал муҳрдор, кейин Амир лавозимида унинг хизматида бўлади. Ушбу давлатнинг 40 йил мобайнида сақланиб туришида Алишер Навоийнинг хизматлари катта. Жуда оғир вазиятларда ишлаган Алишер Навоий давлат мустақиллигини, беҳатарлигини сақлаб қолиш мақсадида халққа мурожаатлар, панду-насихатлар қилди, шахзодаларнинг исёнларидан норози бўлиб уларга мактублар йўллади. Унинг теварагида мамлакат алоомаларининг "қаймоғи" тўпланди. шайх Абдурахмон Жомий, Сайид Ҳасан Ардашер, Паҳлавон Маҳмуд, шайх Сухайлийлар Навоийга ёндош бўлган ана шундай кишилар ҳисобланади.”⁴

Хондамирнинг маълумотларига кўра Навоий ўз маблағи ҳисобидан 52 работ, 20 ҳовуз, 16 кўприк, 9 ҳаммом ва кўплаб масжидлар қурдирган. Унинг "Ихлосия", "Халосия", "шифоия" мадрасаларида юзлаб илми толиблар таҳсил олганлар.

Навоий насихатларидан яна бири – бу мамлакатни идора этишда ҳокимлар амал қилиши лозим бўлган қонун-қоидалардир. Навоий Астробод ҳокими бўлиб турган даврда Бойқаронинг давлатни бошқариш ишларидан хавотирга тушиб, унга мактублар ёзади. Мамлакатни идора этишнинг ҳамма жабҳалари қамралган "Муншоат"да айтиладики, эрталаб кишиларнинг арз-доди эшитилса; уларга адолат қилинса; кечқурунлари овқат еб бўлингандан сўнг қабулхонада аркони давлат билан мол-мулк ишлари муҳокама қилинса; аркони давлат кундалик ишлардан ҳисоб бериб турсалар; чоғир ичишдан қаттиқ сақланилса; бўш вақтларда китубхонада қироат қилинса; аркони давлатга, вазирларга тарих китоблари, хусусан, "Зафарнома"ни такрор-такрор ўқиб туриш буюрилса; мажлисларга таклиф этилмаган кишилар киргизилмаса; чегараларнинг дарвозалари қаттиқ кўриқланса; бошқа юртлардан келган савдогарларга ҳурмат-эътибор кўргизилса; гуноҳ қилганлар қаттиқ жазоланса ва бу ҳолат бутун мамлакатга тарқатилса...

Навоий "Маҳбуб ул-қулуб" асарида жамиятдаги кишиларнинг маънавияти, саводхонлиги, мансаби, ахлоқий фазилатлари, илми ва диний мақомига қараб тоифаларга ажратади ва уларнинг тавсифини беради. Ижтимоий гуруҳларга бўлишнинг энг асосий белгиси сифатида ахлоқий омил белгиловчи роль ўйнайди. шу жиҳатдан одамлар яхши ва ёмон ҳислатлиларга бўлинади.

"Маҳбуб ул-қулуб"да Навоий кишиларнинг жамиятдаги мақомига қараб 34 гуруҳга ажратади: султонлар, беклар, вазирлар, садрлар, ясовуллар,

⁴ Туленов Ж.. Жамият фалсафаси. Олтинчи бўлим. – Т., 2001 йил, 50 бетлар

солиқ йиғувчилар, навкарлар, чериклар (навкарлар), савдогарлар, миршаблар, қоровуллар, шайхлар, масжид имомлари, шайхулисломлар, сўфийлар, воизлар, муфтийлар, дарвешлар, деҳқонлар, косиб ва хунармандлар, ғариб ва мухтожлар, гадойлар...

шуни таъкидлаб ўтиш жоизки, Навоий олам ободлигини деҳқон меҳнатида кўради ва уни Одам Атога менгзайди: "Дунё ободлиги улардан, оламлар шодлиги улардан. Ҳар қаён қилсалар ҳаракат, халққа ҳам овқат етар, ҳам барокат... Камбағалларнинг шарбат ва сиркаси ундан, давлатмандларнинг емиши ва аъло шарбати ундан... Қўшчининг ундан муроди ҳосил, сомончи ундан мақсадга восил. Гадейлар у билан тўқ, хонадон ундан маъмур. Новвойнинг тандири у билан иссиқ, унфуруш бозори у билан қизиқ. Фуқаронинг ризқи рўзи, ғарибнинг куч-қуввати дон биландур. Уни еган зоҳид ҳузур билан тоат қиладур... Тиланчи тўрваси бир бурда нондан муҳайёдир, хазиначида дарё ва кон моли ундан тайёрдир"¹⁷.

Навоий фикрича, тижорат аҳли – савдогарлар ҳалол ризқ топиш учун узоқ, машаққатли йўлларни босиб ўтади. Бир юртдаги сероб молларни бошқа юртга олиб бориб, у ердаги камёбликка барҳам беради. Савдогарлар деҳқон ва хунар эгаларининг меҳнати қадрсизланиб қолмаслигини, бозор мувозанатини, юрт ободонлигини таъминлайди.

Навоий жамиятдаги барча табақа аъзолари тенг эканлигини, уларнинг бир-бирига жабр ўтказмаслиги лозимлигини таъкидлайди. Қонун олдида бою камбағал тенгдир, дейди у. Навоий асарларида инсон ҳуқуқлари, унинг ор-номуси ва қадр-қиммати ҳимоя қилинади. Инсон энг олий мавжудотдир, шунинг учун у юксак иззат-хурматга лойиқ, деган фикр Навоий асарларининг мазмунини ташкил этади.

Туркистон тафаккур аҳлининг ижтимоий қарашларида шахс ва жамият масалалари.

XVII асрда аштархоний ҳукмдорлар Абдулазизхон ва Субҳонқулихонлар даврида яшаб ижод этган, мавжуд ижтимоий тузум, жамият ҳаёти, инсонларнинг турмуш тарзи ҳақида ўз қарашларини баён этган таниқли адиблардан бири **Турди Фароғийдир**.

Турди ўз асарларини реал образлар билан бойитди, уларни реал ҳаёт воқеалари билан боғлади, ҳукмрон гуруҳларга кучли нафрат билдирди, уларнинг ёвузликларини фош қилди, сатирик ғазал ва мухаммаслар ёзиб, анъанавий жанрларнинг такомилга ҳам ҳисса қўшди.

Турдининг шоҳ асари "Субҳонқулихон ва унинг амир-амалдорлари тўғрисида ҳажвия" мухаммасида ана шу тилга олинган шахсларнинг қабих ҳатти-ҳаракатларини фош қилди. У хонни давр фожиасининг бош айбдори сифатида қарайди. Субҳонқулихон саройида авжига чиққан фисқу-фасод, порахўрлик ва разилликларнинг ҳаққоний манзарасини чизиб, бутун зулм

¹⁷ А.Навоий. Асарлар, 15 томлик, 13-том, 29-37-бетлар.

ўчоғига – сарой аҳллариға, юртни хароб қилган "бойқушлар"ға, элни талаган "бўри"ларға қарши исён кўтарди, халқ манфаатини ҳимоя қилди:

Едингиз барчангиз итдек фуқаронинг этини,
Ғасб ила молин олиб, қўймадингиз битини.

XVII аср шароитида Бухоро хонлигида туркий, хусусан ўзбек уруғлари ўртасида ўзаро низолар кучайган бўлиб, шоир уларнинг бир-биридан узоқлашиб, мамлакатнинг майда бўлақларға бўлиниб кетишини уларнинг ўзлари учун ҳам ғоят хатарли деб билар, хонликнинг бошқарув вакилларини муттаҳам, бебош деб аташи эса аччиқ ҳақиқатға асосланган эди.

Бобораҳим Машраб (1653-1711) ижоди сўфийлик тараққиётида катта из қолдирган. У ҳам бошқа сўфийлар сингари ўзининг худога – яратганга бўлган муҳаббатини, ишқини шеърларида баён этади. Бунини у кўпинча мажозий шаклда – парвонанинг шамға интилиши мисолида изҳор қилади. Унинг ижоди ҳаётийлиги ва халқчиллиги, инсоннинг шодлиги ва дард-аламларини ёрқин ва реал тасвирлаши билан ажралиб туради.

Машраб ижодидаги ижтимоий мазмун ва кучли танқидий йўналиш унинг илғор дунёқараши, халқчил фалсафаси, ўз давридаги салбий воқеа-ҳодисаларға аниқ танқидий муносабатидан шаклланган. Қаландарлик тариқатига кирган Машраб шаҳарма-шаҳар, қишлоқма-қишлоқ кўчиб юрарди. Унинг бирор шаҳар ёки қишлоққа келиши изсиз ўтмасди: уни оддий халқ самимият ва хурсандлик билан, ҳоким, амалдор ва риёкор руҳонийлар эса ҳадиксираб, душманлик кўзи билан қарши олардилар. Чуқур ижтимоийлик ва кучли танқидий муносабат Машраб ижодида устворлик қилган ҳамда у яратган кўпдан-кўп асарларнинг асосий мазмунини ташкил этган.

Машраб ижодида сўфий адабиётда асрлар давомида қарор топган рамз-тимсоллар, тушунча-иборалар – ишқ, муҳаббат, ёр, жонона, гул, май, бода, висол ва бошқалар воситасида амалға оширилган.

Машраб "ёри" образи орқали худони тасвирлаб, унга эришмоқ учун киши ўзини билмас даражада "маст" бўлмоғи керак, дейди:

Ошиқ улдур танда жонин билмаса,
Маст бўлиб хонумонин билмаса.

Машраб тасаввуф анъаналарини давом эттириб, чин мусулмон бўлиш учун масжиду хонақо эмас, аввало, қалбда Илоҳға муҳаббат бўлиши кераклигини ўз шеърларида баён этади. шоир бир ғазалида шундай дейди:

Ёрсиз ҳам бодасиз Маккаға бормоқ не керак?

Қолғон Иброҳимдин ул эски дўконни на қилай.

Бу ерда тилға олинаётган "эски дўкон" Каъбадир. Машраб шаккоклик қиялпими? Йўқ. Машраб ўз қалбидаги Оллоҳға бўлган муҳаббатини Каъбаға бўлган муҳаббатидан устун қўймоқда. У Оллоҳға тааллуқли бўлган барча нарса бирдай муқаддасдир, деб таъкидлаяпти. Каъба ҳам, инсон юраги ҳам муқаддасликда тенгдир. Машраб учун Илоҳға муҳаббат ва Илоҳға сифиниш бир-бирига айнан нарсалардир. Бу ғоялар худо ва инсон муштараклиги – пантеизмни янада кучайтиради.

Машраб ижоди меҳнаткаш халқнинг, камбағалларнинг ночор аҳволига ачиниш, бой-амалдорларнинг фирибгарлиги, порахўрлик, макр-ҳийлалар учун дарғазабликнинг инъикосидир.

Каттакўрғон беклигидаги Минглар қишлоғида туғилган **Сўфи Оллоёр** (1644 - 1724) ўзининг "Мурод ул-орифин", "Сирож ул-ожизин", "Нажот ул-толибин" ва бошқа асарларида инсон ва адолатни, ҳалоллик ва тўғрилиқни, орифлик, ошиқликни тарғиб қилади, нафс ва худбинликни танқид остига олади.

Сўфи Оллоёрнинг "Сабот ул-ожизин" асари фалсафий-дидактик асар бўлиб, унда комил инсонни тарбиялаб етиштириш асосий масала сифатида қўйилган. Унинг фикрича инсон маълум бир эътиқодга эга бўлиши зарур. Эътиқодсиз, аниқ мақсадсиз киши беҳуда умр кечирган бўлади, умри зое кетади. шоир инсон феълидаги салбий жиҳатларни қанчалик изтироб билан тасвирласа, ижобий томонларни шунчалик шавқ-завқ билан тасвирлайди:

Очук қўллик, кушода юзли бўлғил

Мурувватлик, мулойим сўзли бўлғил...

Сучук тилдир ажиб ганжи муаззам

Ато қилғон ҳеч бўлмағай кам

ХУЛОСА

Курс ишида инсон ва жамият ҳақидаги фикрлар тарихи билан танишдингиз. Уларнинг ривожланиш босқичлари ва йўналишлари хусусида муайян мулоҳаза ва тасаввурлар ҳосил қилгансиз.

Ҳозирги замон жамиятшунослиги ижтимоий тараққиёт ҳақида ўзидан олдинги тарихий қарашларининг мантикий давоми бўлиб, уларга ворислик муносабатларини намоён қилади. Яъни, жамият ҳақидаги таълимот ва назарияларнинг ижодий ривожлантирилиши, бир томондан унинг умумий ривожланиш хусусиятларини акс эттирса, иккинчи томондан, тарихий тараққиётнинг назарий, методологик, амалий жиҳатларини конкретлаштиради ва истикболларини кўрсатади. шу нуқтаи назардан, ҳозирги замон жамиятшунослигини инсоният тараққиёти ҳақидаги илмий қарашларнинг давоми сифатида қараш лозим. Ҳозирги замон жамиятшунослигидаги (бизнинг назаримизда, ҳозирча нисбатан кам ўрганилган) асосий йўналишларининг айримлари ҳақидаги фикрлар диққатинингизга ҳавола қилинмоқда.

“Иррационализм (лотинча *irrationalis* - ақлсиз, онгсиз) фалсафий атама бўлиб, жамият ҳодисаларини билиш соҳасида ҳам икки хил маънода ишлатилади: биринчиси – жамиятни билиш, англаш мумкинлигини эътироф этувчи фалсафий таълимотга қарши бўлган «агностицизм» (яъни билиш мумкинлигини инкор қилиш) кўринишда ўз аксини топган. Яъни, фақат ақл ёрдамида билимга эга бўлиш тамойилининг қарама-қарши томонидир.

Иккинчиси - билишнинг ноақлий (ёки, ақлдан қуйи, ёки юқори) босқичлари борлигини ҳам эътироф қилади ва шу босқичлар мазмунининг таҳлилига алоҳида эътибор беради. шу маънода, иррационализм ақлий фаолият соҳасини жамиятшунослик соҳасида ҳам чекланган деб ҳисоблайди.

Иррационализм - инсон руҳий фаолиятининг рационаллик доирасидан ташқарида чиқувчи хилма-хил жиҳатларини биринчи ўринга сурадиган турли фалсафий тизимлар ва йўналишлар тарзида намоён бўлади. Масалан, иродани (волонтаризм), интуицияни (интуитивизм), онгсизликни (психоанализ) ва бошқаларни мутлақлаштирганлигини кўришимиз мумкин. Барча динларнинг инсоннинг моҳияти ва жамият ҳақидаги мистик таълимотлари иррационал (норационал) табиатга эга. Ислом динида бу - тасаввуф, Ҳиндистонда шаклланган динларда - йога, Хитойдаги буддизимда - дзэндир. Жамиятшуносликка оид диний догматика ва расмий таълимотларининг айрим шакллари (хусусан, теология) рационал хусусиятга эга. шу маънода, иррационализм қарашлари қадимийдир. Фақат XVII-XVIII асрларга келиб, унинг нафақат табиатшуносликда, балки жамиятшуносликда ҳам рационалистик жиҳатлари устуворлашди ва XIX аср охирларига қадар ҳукумронлик қилди.⁵

Ҳозирги давр фани рационалликка асосланган. Билишнинг рационал шаклидан бошқа юқорироқ даражалари мавжудлиги ҳақидаги қарашлар, қадимий манбалардан бўлган, Ҳинд фалсафий меросида баён этилган. Унда энг олий ҳақиқатга, ҳатто энг юқори даражада ривож топган ақл ёрдамида ҳам эришиб бўлмайди, деган ақида ҳукмронлик қилади. Бу таълимотда, Олий ҳақиқатга эришиш учун Олий реалликка сингиб, у билан уйғунлашиб кетиш керак, деган ғоялар илгари сурилган. Бундай сингиб кетиш натижасида, инсон онги «ёришади» дейилади ва бу тасаввуф фалсафасида Ҳаққа (Оллоҳ висолига) етишиш тарзида изоҳланади. Бундай ғоларни сўфийлар ижодида ҳам кўришимиз мумкин. Масалан, Насафийнинг «Зубдатул ҳақойиқ» (Ҳақиқатлар қаймоғи), А.Навоийнинг «Лисон ут-тайр» (Қуш тили) ва бошқа суфизм таълимотлари илгари сурилган тарихий манбалар, уларнинг намунасидир.

XX асрнинг йирик ҳинд мистик файласуфи Ауробиндо Гҳош: «Ақл - инсон табиатини (шу жумладан, ўз ижтимоий моҳиятини, жамиятни – М.С.) тўлиқ ўзгартира олмайди», - деб ҳисоблайди. Унинг фикрича, ақл турли илмий тизим ва доктриналарни яратишдан нарига ўта олмайди. Ваҳоланки, бу тизимларда ифода этилган ғояларнинг ўзи нисбий ва тўлиқ эмас. Ижтимоий ҳаёт эса, ҳар қандай формула ва тизимларни четлаб ўтади, у инсон интеллектга, иродасига бўйсунмайдиган, беқиёс мураккаб ва чексиз яширин имкониятларга эгадир. А.Гҳош онг эволюциясининг ақлдан юқори ва ақлдан қуйи кўп поғоналари мавжудлигини, ҳозирги давр Европа иррационалистик фалсафий оқимлари, хусусан психоанализ онгнинг ақлдан бошқа шакллариини ўрганиш учун эндигина қадам қўяётганини кўрсатиб берди. Бундай диний-

1. ⁵ Глобальные проблемы и общечеловеческие ценности. -М.: 1990. 142 .

фалсафий қарашларни бугунги кунда ҳам Ошо ва Маҳариши Маҳеш Йоги таълимотларида кўришимиз мумкин. Бу таълимотлар, асосан Ҳинд қадимий манбалари ҳисобланган Ведаларда ўз аксини топган.

Позитивизм (лотинча *positivus* - ижобий) йўналишининг асосчиларидан бири Огюст Контдир (1798-1857). Конт таълимоти француз маърифатпарварлиги анъаналари кенг тарқалаётган даврда шаклланди. 1848 йилдаги инқилобдан кейин «Позитив сиёсат тизими» деган асарирда, у ўзининг ижтимоий-сиёсий қарашларини баён қилди. Конт позитив фалсафасининг асосий ғояси - фан ҳодисаларининг ташқи қиёфасини тасвирлаб кўрсатиш билан чегараланиши керак. шу нуқтаи назардан Конт метафизикага шубҳа билан қарайди ва «метафизика» ҳодисаларнинг моҳияти ҳақидаги таълимот сифатида бартараф қилинмоғи лозим, деган даъво билан чиқади. О. Конт билиш тарихини 3 даврга бўлади. Унинг фикрича ҳар бир давр дунёқарашнинг муайян типига: теологик, метафизик ва позитив типларга мувофиқ келади. Конт ўзининг уч босқичли схемасидан фанларни туркумлаш ҳамда фуқоролик жамияти тарихини системалаштириш учун фойдаланган.

Конт фикрича, метафизик дунёқараш, теологик дунёқарашнинг ўзгарган шакли бўлиб, барча ҳодисаларнинг асосини - абстракт метафизик моҳиятлар ташкил қилади. шунинг учун, теологик ва метафизик дунёқараш ўрнига, «мутлоқ билим» - (материализм ва объектив идеализм)дан воз кечадиган «позитив метод»ларни қўллашни таклиф қилади. Контнинг фикрича, фаннинг вазифаси ҳодисаларнинг «нима учун»лигини уқтириб бериш эмас, балки уларнинг «қандай»лигини ёритиб беришдан иборатдир.

Конт жамият ҳодисаларини изоҳлайдиган фанга «социология» терминини илк бор киритиб, социологик таълимотининг асосий ғояси – жамият тартибларини инқилобий йўл билан ўзгартириш бефойда, деб эълон қилди. Контнинг социологияси ижтимоий ҳодисаларни солиштириш ва таҳлил этиш услубларига асосланади. Конт оила, табиий муҳит, урушлар, маданият, санъат, иқтисодий ишлаб чиқариш ривожини ва бошқа жараёнларининг ижтимоий масалаларини таҳлил қилади. шу билан бир қаторда, социология фанини миянинг физиологик жараёнларини ўрганувчи физиология фанига боғлаб қўяди. Кейичалик, позитивизмнинг ривожига инглиз олимлари Джон Стюарт Милль (1806-1879), Герберт Спенсер (1820-1931) лар катта рол ўйнадилар.

С.Милль Контнинг позитивизм ғояларини қабул қилди, лекин ижтимоий-сиёсий қарашларида, унга қўшилмайди. Унинг асосий илмий ғоялари «Мантиқ тизими» асарида (1843 й. чоп этилган) баён этилган.

Герберт Спенсернинг 1850 нашр қилинган «Социал статика» деган йирик асарида органик ривожланиш ғояларини ижтимоий тараққиётга тадбиқ этади. Спенсер тарихда буюк шахсларнинг ҳал этувчи роли ҳақидаги фикрларини бутунлай инкор этади. Ижтимоий эволюциянинг йўналишлари ва келажаги ҳақида гапирар экан, жамиятни уч турга ажратади. **Биринчиси**, давлат ҳокимиятига бўйсунувчи характерга эга бўлган ҳарбий тизимга

асосланган зўравонлик (деспотизм); **иккинчиси**, давлат ҳокимияти ҳуқуқлари минимумга келтирилган ва шахс озодлиги ва фаолиятини таъминлайдиган саноат тизимидир. **Учинчиси** эса, социализмга қарама-қарши ижтимоий эволюциянинг келгуси босқичи сифатида эркин иқтисодий муносабатларнинг юзага келишидир. 1860 йилда Спенсернинг «Синтетик философия» номли 10 жилдлик асари нашрдан чиқарилган бўлиб, унда жамиятшуносликка оид оригинал ғоялар илгари сурилган. Кейинчалик, позитивизмнинг ривожланиши натижасида, неопозитивизм оқими вужудга келди.

Адабиётлар:

1. Каримов И.А. Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўли,-Т.: Ўзбекистон, 1992 йил.
2. Каримов И.А. Ўзбекистон келажаги буюк давлат. Т.: Ўзбекистон, 1992 йил.
3. Каримов И.А. Янги уй қурмай туриб, эскисини бузманг. Т.: Ўзбекистон, 1993 йил.
4. Каримов И.А. Ўзбекистоннинг бозор муносабатларига ўтишининг ўзига хос йўли,-Т.: Ўзбекистон, 1993 йил.
5. Каримов И.А. Биздан озод ва обод Ватан қолсин. - Т.: Ўзбекистон, 1993 йил.
6. Каримов И.А.Иқтисодий ислохот масъулиятли босқич.-Т.: Ўзбекистон, 1994 йил.
7. Каримов И.А. Йўлимиз - мустақил давлатчилик ва тараққиёт йўли.-Т.: Ўзбекистон, 1994 йил.
8. Каримов И.А. Ислохотлар ҳаётни, ҳаёт эса тафаккурни ўзгартиради. - Т.: Ўзбекистон, 1997 йил.
9. Каримов И.А. Оила фаровонлиги - миллат фаровонлиги. Асарлар 6-том.-Т.: Ўзбекистон, 1997 йил.
10. Каримов И.А. Ўзбекистон ХХІ аср бўсагасида хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. Т.: Ўзбекистон, 1997 йил.

11. Каримов И.А. Юксак маънавият - жамият тараққиётининг асоси. Навоий вилояти халқ депутатлари Кенгаши навбатдан пгашқари сесиясидаги нутқи.-Т.: Ўзбекистон, 1998 йил 11 ноябрь.
12. Каримов И.А.Жамиятимиз мафкураси, халқни халқ, миллатни қилишга хизмат этсин.-Т.: Ўзбекистон,1998 йил.
13. Каримов И.А.Тарихий хотирасиз келажак йўқ.-Т.: Ўзбекистон, 1998 йил.
14. Каримов И.А.Ўз келажакимизни ўз қўлимиз билан қурмоқдамиз.-Т.: Ўзбекистон,1998 йил.
15. Каримов И.А.Ўзбекистон XXI асрга интилоқда.-Т.: Ўзбекистон, 1999 йил.
16. Каримов И.А.Оллоҳ қалбимизда, юрагамизда. Т.: Ўзбекистон, 1999 йил.
17. Каримов И.А. озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт пировард мақсадимиз. Т.:Ўзбекистон, 2000 йил.
18. Каримов И.А. Адолат қонун ушворлигида. Т.: Ўзбекистон, 2001 йил.
19. Каримов И.А. Ўзбекистонда демократик ўзгаришларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамият асосларини шакллантириш концепцияси. “Халқ сўзи” 2010 йил 16 ноябр.
20. Каримов И.А. Янги ҳаётни эскига қараш ва ёндошувлар билан қуриб бўлмайди. “Халқ сўзи” 2005 йил 17 февраль
21. Каримов И.А. Бизнинг бош мақсадимиз-жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислоҳ этишдир. Т.: Ўзбекистон, 2005 йил.
22. Каримов И.А. Демократик ҳуқуқий давлат, эркин иқтисод талабларини тўлиқ жорий этиш, фуқаролик жамияти асосларини қуриш фаровон ҳаётимиз гаровидир. Т.: Ўзбекистон, 2007 йил.
23. Каримов И.А. Мамлакатни модернизация қилиш ва иқтисодиётимизни барқарор ривожлантириш йўлида. Т.16. – Т.: Ўзбекистон, 2008 йил.
24. Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. -Т.: Маънавият. 2008 йил.
25. Каримов И.А. Энг асосий меъзон – ҳаёт ҳақиқатини ақс эттириш. –Т.: Ўзбекистон, 2009.